

Пригоди архангела Рафаїла

Юрій Клен

Тьмяним весняним вечором, насиченим подихом далекої грози, бузковими пахощами і запахом озону, в білій хмарі лебединим плавом по землі простували архангели Рафаїл і Михаїл. "Простували" – не значить, що вони переступали ногами, бо п'яти їхні ледве-ледве торкалися трави й дорожнього порошу, а хмару, яка їх обкутувала, немовби вітром несло ген-ген.

Так прямуючи, вони розмовляли між собою, та не були то слова, що ними вони перекидалися і що їх десятками треба нанизувати, щоб віддати думку якусь. В одну мить, коротку, як мигтіння . блискавиці, перелітала від одного до одного думка, що осявала чоло когось із них, і так само швидко мигтіла відповідь на неї. Від того обміну думками світляні спалахи грали на небі, і спалахи ті були їхні думки, що беззвучно займалися, на мить розсвітлювали околицю і згасали в насичених передгрозям просторах. Отже, віддати їхню бесіду – значить переложити її на нужденну людську мову, проміння на звуки, фарби на слова і витратити довгі хвилини на те, що "сказано" в один блискавичний момент. Спалахи Михайлових думок мали багрянку відтінь, тоді як у Рафаїлових була прозора голубінь, і випадкові перехожі, спостерігаючи ту гру зірниць, милувалися на феєрію невиданих кольорів.

Передає нашим нужденним способом висловлення, розмова їхня мала приблизно такий зміст:

РАФАЇЛ. Дивний той рід людський, замкнутий в межі простору і часу.

МИХАЇЛ. Дивний і не подібний до нас, первозданних, улюбленців Господніх, створених у добу досвітню.

РАФАЇЛ. До нас, Його любов'ю розпечених.

МИХАЇЛ. До нас, що сяємо, мов снігами короновані гір шпилі у першому промінні ранкової зорі.

РАФАЇЛ. Що сонмами і світоносними шерезами вилискуємо, мов туманами обкурени ланцюги гірські.

МИХАЇЛ. Що сонцесяйними крилами, мов щитами, оточуємо трон Господній.

РАФАЇЛ. Що є раменами його, які, мов білим цвітом укрите галуззя черешень, простягаємось у простір.

МИХАЇЛ. Що є великими свічадами озер, які віддзеркалюють славу його, наче сонця блиск нестерпучий.

РАФАЇЛ. Свічадами, які відбите нами сяйво знову вбирають у себе, бо назад воно відбивається склепінням небесним.

МИХАЇЛ. Якими ж іншими, відмінними від нас є люди!

РАФАЇЛ. Мов дим від багаття, що здіймається в височінь і розпливається в простори.

МИХАЇЛ. Мов фанфара суремна, що завмирає, прокотившись над полем бою.

РАФАЇЛ. Мов пахощі кущів бузкових і жасминових, що відцвітають за весну і літо.

МИХАЇЛ. І невже промені дій їхніх не вплітаються в симфонію світла, що, від склепіння відбившись, до нас повертається?

РАФАЇЛ. Невже ті промені, розчинившись, не тремтять у свічадах, якими є істоти наші?

МИХАЇЛ. Тремтять, може, так кволо, що тремтіння їхнього ми не помічаємо?

РАФАЇЛ. Якби так, то причетні люди були б до блаженства нашого.

МИХАЇЛ. Недокінчені, недовершені, вічнominливі, то поривом у височінь недосяжну занесені, то виром падіння у безодню втягнуті, мчать вони у потоці ненастанному ставання.

РАФАЇЛ. Не так, як ми, довершені, докінчені, які перебуваємо не в потоці ставання, а в бутті немінливому, в сяйві незгасному.

МИХАЇЛ. Якого їхні очі не знесли б, бо осліпли б, і від дотику якого тіла їхні спопеліли б.

РАФАЇЛ. Тому й не вільно нам, янголам, ставати перед очі їхні.

МИХАЇЛ. Але ж чи не являвся ти, Рафаїле, Товієві* і чи не відбув з ним: цілу подорож?

РАФАЇЛ. Так, але створив я собі для цього оболонку з густого астрального етеру, поволокою млистою опасав свою постать і от, подібний до людей, в- оболонці не з плоті людської, став його супутником, його охоронцем в дорозі.

МИХАЇЛ. Таж і Гавриїл явився Марії, коли приніс їй звістку, що має вона народити Спасителя.

РАФАЇЛ. Так, та голова його була обкутана хмарою, крізь яку ледве пробивалося проміння лица його, мла обдавала постать його, і так, у хмарі світляній, він став їй перед очі.

Чи не закривав Мойсей лице своє покривалом, стаючи по розмові з Господом перед народом, бо після перебування його на Синаї сяло воно так, що очі людські того блиску знести не могли? І чи не онімів зі страху Захарія, коли, трьома тільки димами обкутаний, явився йому у хмарі янгол?

МИХАЇЛ. Якби не ці оболонки, то на місці вмерла б людина, побачивши одного із безсмертних.

РАФАЇЛ. Невже ми такі страшні?

МИХАЇЛ. Ми прекрасні. Але людина красу здатна перенести тільки в певній мірі. Краса надміру її вбиває.

РАФАЇЛ. Отож є певна грань, за яку переступивши, краса переходить у жах.

МИХАЇЛ. І нема органів у людини, що ту красу надмірну сприйняти могла б. Так само понадміру міцний гук розриває їй вуха і понадміру яскраве світло сліпотою очі вражає. Чи ж не сліпнуть вони вже назавжди від снігу, коли день перебуває людина серед сонцем залитих полярних пустель?

А що ж, коли око її вхопить край блискучої архангелової шати?

РАФАЇЛ. І дивна то нездатність нічого не бачити поза межами, тісно закресленими,

часу і просторіні.

МИХАЇЛ. Для нас існує тільки позачасовість. Минуле, сучасне і майбутнє завжди перед нашими очима, і ми їх не відрізняємо одне від одного. Люди ж, охоплені мінливим потоком ставання, пропускають усе крізь отвір сучасного – бувають між двома небуттями. Вони бачать тільки тримірний простір, тримірними самі будучи.

РАФАЇЛ. Чи ж не дивно, що одна тільки людина з усіх Господом створених істот знає, що судилося їй вмерти, що їй одній притаманне стремління мінятися, вдосконалюватися, з падінь і злетів творячи життя своє, а ще з роду в рід передаючи стремління до ще вищого злету, до ще глибших падінь?

МИХАЇЛ. Ми цього не знаємо, бо одразу створив нас Господь довершеними. У цьому ми споріднені зі звірами, бо й вони вийшли з рук Господніх докінченими, не закладено в них стремління стати чимсь іншим, стремління вдосконалитися. Буття їхнє, як і наше, сферичне, а життя людини – лінія, що йде в безконечність.

РАФАЇЛ. Отже, й поступу людському краю не покладено.

МИХАЇЛ. Чи не значить те, що людина може стати довершенішою за нас, янголів?

РАФАЇЛ. Або, йдучи в інший бік, стати огиднішою за демонів.

МИХАЇЛ. В жадному з тих напрямків грані Господь їй не поклав.

РАФАЇЛ. Людина оспівує і дерево, і квітку, і небо, і море, і демона, і тварину, і янгола, і землю, і сонце, і зорі, які теж є живими істотами, що летом прошивають небесні простори. Але чому всі замовчують людину? Про неї не склали ані пісню, ані казку тварина, ні небо, ні море, ні сонце, ні дерево, ні квітка.

МИХАЇЛ. Це тому, що всім їм соромно за людину, соромно за ту хитку і мінливу істоту, яка без потреби вбиває і нищить, яка потворить обличчя землі, не доходячи ніколи рівноваги і стійкої, тривалої форми. Як у родині соромно буває за невдалого сина, що пішов невірною стежкою розпусти, і про нього не говорять, існування його замовчують.

РАФАЇЛ. А чи не мовчать небо, море, і квіти, і зорі, і сонце тому, що людина втілює найкращу їхню надію, і всі вони, віддих затамувавши, стежать, як та надія росте, набирає форми, розцвітає квітом багряним і голубим. Так у родині з тривогою і надією дивляться на химерну дитину, що є відмінна від усіх інших дітей, і потай себе питають, чи не є оті риси відмінності рисами, що виказують майбутнього генія, який стане гордістю світу?

МИХАЇЛ. Дві дороги відкриті людині: стати ганьбою всесвіту або виправдати його потаємну надію.

РАФАЇЛ. Може, вклав Господь у людину свою найпалкішу мрію.

МИХАЇЛ. Аби та мрія не зрадила...

РАФАЇЛ. Як одного разу вже зрадила...

МИХАЇЛ. Ти згадав Люцифера...

РАФАЇЛ. Чи ж не дивно, що янгол пішов шляхом людських стремлінь, людських падінь і злетів...

МИХАЇЛ. А це тому, що Люцифера створено напівянголом, напівлюдиною,

заложено в нього стремління до найвищого і до найнижчого. Створено безсмертним, якому дана була змога дорівняти Богові або впасти на дно безодні.

РАФАЇЛ. Нам, усім іншим янголам, те стремління не відоме. Незмінними й остаточно зформленими вийшли ми з рук Господніх. Ми, улюбленці Його первозданні.

МИХАЇЛ. А чи не кохав Бог більше людину, ніж нас, відкривши їй, кволій і безсилій, шлях, яким простуючи, вона може перевищити янголів і дорівняти Творцеві, бо ж нам накреслив Він границю, якої не переступити.

РАФАЇЛ. Людям подарував Він Сина свого задля спасіння їхнього від гріха.

МИХАЇЛ. Чи ж можна собі уявити, що Його розіп'ято задля спасіння янголів?

РАФАЇЛ. Ні, бо янголи не здатні грішити.

МИХАЇЛ. Чи можна собі уявити, що його розіп'ято задля спасіння звірів?

РАФАЇЛ. Ні, бо звіри гріха не знають, навіть коли вони нищать інші живі істоти.

МИХАЇЛ. Чи ж не любить тоді, дійсно, Господь людину більше, ніж нас?

РАФАЇЛ. Як наймолодша в родині дитина завжди є улюбленцем батька.

МИХАЇЛ. Може, тому, що вона найбезпорадніша.

РАФАЇЛ. Не для людини, а для нас провів Господь межу, вище якої не злетіти.

РАФАЇЛ. Але за це подарував нам спокій і вічне блаженство.

МИХАЇЛ. А людині тривогу, неспокій, стремління...

РАФАЇЛ. Ми – ясні озера, що віддзеркалюють славу Господню.

МИХАЇЛ. А людина – потік, що мчить понад каміння, піною беручися, і в бігові своєму відриває брили підбережні і в брижах проміння тієї слави, спотворюючи, по своєму переломлює.

***

Якби людина якась, простуючи поруч архангелів, була обдарована їхнім зором, їхньою спроможністю бачити речі, для звичайного ока не видимі, то була б вона дуже здивована, побачивши на площах великих міст по сусідству з відомими їй вежами, церквами і ратушами такі будови, що ніколи там не стояли і цілком міняли зовнішній вигляд того міста, яке жило в їхній пам'яті. Ті будови відрізнялися від інших якоюсь прозорістю, вони немов пропускали крізь себе світло, наче були споруджені зі скла або зформовані зі згущеного туману, що відсвічував фосфорним блиском.

То були споруди, ніколи не збудовані, але створені фантазією архітекторів, що хотіли ними прикрасити місто, – нездійснені проекти, силою геніальної думки матеріялізовані, але не перетворені в камінь і крицю. Поруч інших таких дотикальних у своїй реальній речевості будов вони здавалися фантастичними спорудами з мережива і сну. Погляд архангелів довше спинявся на них, ніж на чомусь іншому. Коли вони простували голим степом, навколо них раптом виросло ціле місто таких прозоро-мережаних будівель – ніколи не здійснений плян якогось будівничого, до найменших деталей опрацьований.

– Дивись, – мовив Михаїл, – оті прекрасні химери свідчать про одвічне стремління людське. Навіть те, що створено не руками, а тільки уявою людини, існує, як реальне, незрушне, і віщує Богові про її тугу, змагання і порив у неосяжне. Чи чуєш ти пісні, які

ніколи не зродилися, бо були надто прекрасні? Чи чуєш музику, що ніколи не була записана, а тільки жила у душі творця її, як безсмертна мелодія? Наша перевага над людьми, що ми все те бачимо і чуємо, а їхнє око і вухо спроможне сприймати тільки надто грубі коливання матеріальної енергії.

- О, як би то цікаво було втілитися на кілька днів у людину, жити її стремліннями, не відчувати за собою ланцюг подій минулих, ані бачити картин майбутніх, на коротку мить обійняти короткий відтинок життя і вкласти в нього тугу за вічністю, відчуті, чим є людське страждання і туга, про яку говориться в піснях, пізнати, нарешті, чим є таке почуття, як ненависть, зовсім не відома нам.

- Або жах, помста, прагнення до саможертви і тисяча інших речей, - з усміхом додав Михайл. - Чому не ввійти тобі в людське тіло на короткий час і пережити все те?

- Людське тіло, яке я створив собі з астральної матерії, коли відвідав був Товія, не було справжнім тілом з плоті і крови, - мовив Рафаїл. - Воно було тільки машкарою, що прикривала мою янгольську суть. Отже, не могло відчувати те, що відчуває народжений від жінки.

- Тоді позич собі чуже тіло, - вкинув Михайл.

- Я не можу позбавити людину життя, бо то було б душогубство, я тоді пограбував би в неї тіло, яке дано їй на те, щоб виконати певне завдання на світі. Не можу я ним завладіти й під час сну, бо душа в тому стані ще занадто зв'язана з ним і не поступиться місцем. Що ж до мертвого тіла, то воно вже не надається для експерименту.

Саме в цей час архангели проходили передмістям Києва, а саме краєм Куренівки, і під розсохатим деревом побачили людину, що напівсиділа, напівлежала, трохи зсунувшись у рівчак. На голові в неї була засохла кров. Була вона, очевидно, без пам'яті; тхнуло від неї горілкою.

- Бачиш, - мовив Михайл, - ось тобі людина, що, зайве хильнувши, забрела сюди, впала, головою вдарившись об камінь, не жива, але й не мертва, а десь на грані отих двох станів. Не відомо, чи повернеться вона до тверезого стану людини живої, душа її ще не відділилась від тіла, але десь далеко від нього блукає чи літає, довгим шнурком пуповини тільки ледве-ледве з ним зв'язана. Вона тобі спротиву не чинитиме, увійди в те тіло і силою волі приведи його до свідомості.

Проект припав до смаку Рафаїлові. Він тільки на мить замислився, чи зорієнтується в нових обставинах. Він знав, що людину звать Андроним Лукичем Вертопрахом, знав, що їй тридцять два роки, що є вона рахівником державного банку і що нежоната. Але чи зможе він, завладівши її тілом, виконувати всі функції урядовця і громадянина, бути свідомим усіх обов'язків, які чекають на нього? Тепер перед його янгольським зором все є ясним, відкритим і безсумнівним, але як воно буде, коли він увійде в тіло, обмежене тісними обріями сірої буденщини, позбудеться своєї теперішньої всезнавчої проникливості і не матиме найпотрібнішого для буденних справ досвіду?

Але зразу він сказав собі, що, коли надто довго обмірковуватиме всі наслідки свого вчинку, то ніколи на чин не зважиться, бо рефлексія паралізує дію і гамлетизує життя.

Тому підійшов до людини, глянув у її брудне, патьоками засохлої крові покрите обличчя, глянув у вічі, що в нерухомості своїй закотилися під лоб, по якому розсипалися чорні пасма волосся, на рот, наполовину розкритий, і, швидко здецидувавшись*, припав усією своєю істотою до того тіла, мов наліг на двері замкненої хати, яку господар покинув, пішов хтозна-куди. Двері під натиском тим подалися, затріщали, розчахлися, і гість не вийшов, а впав до сіней, а тоді опинився в теплому, затхлому покої, де мав, не чекаючи хазяїна, почати господарювання своє.

Перше почуття Рафаїла-Вертопраха, коли він підняв голову, було почуття болю, усвідомлення того, що людською мовою зветься стражданням. В голові ще гуло від удару і від хмелю. Спираючись на дерево, він підвівся з землі, пробував був стояти самостійно, зробити кілька кроків, але заточився і мало не впав. Тоді постояв лицем проти вітру, аж у голові трохи пояснило і мозок запрацював. Він ще виразно почував себе Рафаїлом, якого немовби зашили в тісний мішок, лишивши в ньому прорізи для вух і очей, щоб через них сприймати враження зовнішнього світу. Ще чітко в пам'яті стояв образ Михаїла, грізного архангела-побратима з полум'ястим мечем і білими крилами, що вилискували багрянцем, і ще миготіли в ній спалахи думок його. Але вже від мозку у єство його просякали якісь струмочки, які несли спогади з життя Вертопрахового, насамперед враження від останньої п'ятики, потім від зустрічей з жінками, від розмов з начальством, і образ Михаїла заступила постать дебелого шефа канцелярії з орденом Червоного Прапора на грудях.

Архангел, що прийняв на себе оболоку людську, ясно відчував, що стоїть тепер на тій точці прямої лінії, від якої простісінке, як шнур, простяглося продовження її в майбутнє, а коли глянути назад, то ця лінія роздвоювалась,, одна віть того розгалуження вела в безконечність до емпіреїв, де хори блаженних стояли навколо трону Саваофового, а друга, відбігаючи також у минуле, вела крізь нужденне і неохайне життя Вертопрахове, майже аж до колиски його, і там уривалась: далі спогади не сягали.

Все ще поточуючись, Рафаїл попростував до міста. Не мав він великих труднощів знайти вулицю і відшукати дім, де на третьому поверсі містилося приміщення рахівника банку. Тут помагало притаманне янголові всезнавче усвідомлення всього, що є на світі, яке ще не загасло в ньому, а з другого боку – автоматична робота мозку, що був власністю Андрона Лукича і з непомильністю інстинкту вів його вулицями, де й поночі знаходив дорогу. Отож, увійшовши в дім і піднявшись сходами нагору, намацав у кишені Вертопрахового френча ключ, сунув у замок, повернув, увійшов до покою, повернув вимикач; спалахнула електрична лампа на столі і зеленавим світлом залила розкидані на ньому папери. В горлі пекло. Налив з карафки склянку води й одним духом осушив. Освіжив чоло рушником, у холодну воду намоченим. Все це були звички Андрона Лукича, що їх механічно, цілком автоматично наслідував Рафаїл, не здаючи собі справи з того, що робить. В голові все ще гуло, і думки плутались – так що про якусь роботу сьогодні годі було думати. Тому ліг у ліжку й загасив світло. Приголомшений двома годинами перебування в тілі, очманілий від болю, сподівався,

що вві сні, покинувши свою земну в'язницю, злине в емпіреї, щоб там відпочити, але сновиддя були якісь плутані, склалися з вражень Вертопрахового досвіду і не відсвіжували духу.

О пів до восьмої ранку задеренчало будило на столику в головах, і Рафаїл зірвався з ліжка. Досвід Андрона Лукича казав йому, що пора на службу. Швидко проковтнувши принесений йому до покою морквяний чай без цукру і пару скибок чорного, як земля, хліба ("советського пряника", як його жартома називали), Рафаїл, перевіrivши зміст портфеля, сунув його під пахву, надяг кепку і попрямував до банку.

Проходячи залю, де було багато столиків, здоровкався з товаришами-урядовцями. Деякі, поглядаючи на синяки над лобом, поблажливо або іронічно всміхались, але не розпитували, з досвіду, мабуть, знаючи, якого ті відзнаки походження. Коли минав стіл Варвари Митрофанівни, що відала грошовими переказами за кордон, вона зробила йому очко, але Рафаїл, не звернувши уваги, коротко вклонився і попрямував до свого столика, після чого Варвара Митрофанівна образилась і загопила нижню губу.

Не міг ввесь час позбутися почуття двоїстості своєї особи: з одного боку знав, що він архангел, який ще вчора бував у небесних просторах, з другого боку все виразніше починав усвідомлювати свою тотожність з Андроним Лукичем Вертопрахом, викресаючи з пам'яті факти його минулого. Дух, що жив своїми власними спогадами, був у дивній суперечці з мозком, що накопичив роками свої враження, залежно від яких автоматизував роботу тіла. Канцелярська праця була справжньою мукою для Рафаїла. Він, що звик одним, так мовити, духом вбирати в себе всю мудрість, яка може вміститися в творах Канта, у складних вичисленнях ціложиттєвої праці Ньютона, всю красу, що ридає і від радості шаліє у музичних творах Бетговена (бо все це далеко не дорівнювало мудрості серафимів і нирванній екстазі херувимів), він, що, поглинаючи, схоплював це за одну блискавичну мить, мусів тепер годинами сидіти над обрахунками, по кілька днів перевіряючи, чи непомильно підсумовані довгі стовпці цифер на шпальтах його рахівничої книги. Куди ділася його здібність з блискавичною швидкістю схоплювати все! Якби не механізація мозкової праці Андрона Лукича, безпорадно потонув би він у цьому морі дрібничкового мотлоху. Він незабаром переконався, що й черевики не потрапив би собі зашнурувати, якби не підсвідома автоматичність у рухах пальців, яку завдячував досвідові Вертопраха. Але ж той Вертопрах вимагав і нагороду за те, що передав свій досвід новому хазяїнові свого тіла: за підрахунками Рафаїл відчув, що думка якось млявіше починає працювати, ніби чогось їй бракує. Рука автоматично сягнула до кишені і витягла звідти коробку цигарок. Легені вимагали нікотину, мозок треба було підстьобнути отрутою, як ледачого коня.

То були концесії, які архангел мусів робити організмові людини. За два-три дні Рафаїл зовсім уже звик був до роботи, та іноді, сидячи за канцелярським столом, раптом згадував своє буяння в просторі і розмови з побратимами, і тоді болюче стискалося його людське серце, немов і воно тужило за чим, за чим тужив його дух. Але поволі ті спогади пригасали, затьмарювалися, так немов покривалися туманною поволокою, і робилися схожі на сновидіння, що їх уранці ще з подробицями пригадуєш,

та протягом дня вони бліднуть, втрачають виразність контурів і випадають з пам'яті, витіснені звітти подіями навколишнього життя.

Трагічним було, що він не пригадував подій всього Вертопрахового життя, а мав невиразне про них уявлення. Пам'ять його добре функціонувала тільки з того моменту, як заволодів він його тілом. Швидко перейняв він від нього те, що стосувалось автоматизованої реакції на повсякденні явища, але діяв так, як діє, наприклад, тварина, загрибаючи по собі слід, або зозуля, кладучи яйце в чуже гніздо, себто цілком інстинктивно. Мозок говорив йому, що були у нього роки дитинства і юнацтва, але коли б йому довелося заповнити анкету, то він спромігся б тільки написати про буяння у горніх сферах в яких лунала гармонія світів і хори безсмертних. Але ж і ті спогади за деякий час зблякли. Для архангела життя всього світу було, як на долоні, воно лежало навіть поза межами часу, а для людини, якою він став, було воно, мов книга за сімома печатями. Весь майже досвід потойбічний лишився за муром, що чимдалі вище зростав, немов навіки відділивши його від усього, що не пов'язано з земним життям. Жаден звук по той бік муру не добувався до нього.

Тому в минулому Рафаїла утворювалась порожнеча, яку не знав, чим заповнити, а незнання найістотніших фактів Верпотрахового життя загрожувало несподіванками і небезпеками. Про те минуле нагадували йому тільки сни. Коли під час фізичного знечулення дух Рафаїла відділявся від тіла і летів невідомо куди (бо не зберігав того в пам'яті), у те тіло повертався, немов у стару, покинуту домівку, тонким шнуром пуповини ще зв'язаний з ним дух Вертопраха і, за старою звичкою, починав у тій домівці хазяйнувати; нишпорив по всіх закомарках, витягав з закутів запліснілі спогади, смакував їх, як смакує скупердяга або кацетник* шкоринки черствого, забутого хліба, що десь завалювався, і по уривках тих снів, що, мов реп'яхи, чіплялися пам'яті, можна було в невиразних обрисах визначити образ того минулого, як учені на підставі дослідів над кількома знайденими кістками відтворюють кістяк передпотопової потвори. Не раз у тих снах фігурували пиятики, переховування якихось грошей, догани начальства за спізнення і недоліки в роботі. Бозна-який мотлох витягував із закутків минулого Вертопрах, коли ночами навідувався в покинуту домівку, – дрібниці, над якими Рафаїл ніколи не задумувався під час свого робочого дня і що їх ранком, як сміття, вимітав із своєї свідомості. Інколи в тих снах маячили якісь жінки. Андрон Лукич обережно відслоняв їхні плечі, груди, хихотів і збурював кров у сплячому тілі.

Якими небезпеками загрожувало незнання фактів Вертопрахової біографії, показав Рафаїлові такий випадок:

Якось пізнім вечором до нього постукали в двері, і на порозі з'явилася Варвара Митрофанівна. Шпурнувши капелюха на канапу, вона впала на стілець і зайшлася плачем. Коли збентежений Рафаїл підійшов, щоб розпитати і потішити її, вона люто відштовхнула його й закричала:

– І доки це буде тривати, отака ваша поведінка! По всіх наших зустрічах, гулянках і вкупі проведених ночах ти поводишся так, ніби мене й не існує на світі. Вже три тижні, минаючи стіл мій, ледве узгіднюєш мене поглядом. А щоб підійти й обмінятися словом,

про те й мови нема. А чим я на це заслужила?! Отакі ви всі! Пограєтесь, доб'єтесь, чого треба, а тоді кидаєте жінку!

Даремно Рафаїл намагався заспокоїти Варвару Митрофанівну. Чим більше старався, тим більшою зливою слів вона його затопляла, вичитувала йому всі його провини; і так він чимало дізнався з Вертопрахової біографії, всі ті невідомі факти нотуючи у своїй пам'яті.

Коли він вичерпав усі доводи, марно намагаючися втихомирити Варвару Митрофанівну, вона закінчила свою докірливу промову так:

- Віднині ви мені не Андросік, а Андрон Лукич, або товариш Вертопрах.

А тоді в відчаї, сам не знаючи, що каже, він кинув слова:

- Та ніякий з мене ні Андросік, ані Вертопрах, а просто Рафаїл, що не відповідає за вчинки іншого.

На мить жінка немов закам'яніла з подиву, а тоді в нападі раптової люті схопила склянку з недопитим чаєм і шпурнула йому в голову, за склянкою полетіла тарілка, за тарілкою ваза на квіти.

Рафаїл схопився і вибіг з хати.

- То ти ще з мене глузувати... - чув він услід.

Поблукавши години зо дві темними вулицями і повернувшись додому, знайшов свій pokій порожнім, на підлозі валялися черепки, шухляда з паперами була розбурена, листи, про існування яких Рафаїл нічого не знав, лежали, подерті, гроші, що були в окремому конверті, зникли...

На другий ранок, явившись на працю, пройшов він, мов пес облитий, повз столик Варвари Митрофанівни, не зважившись глянути у її бік.

Через кілька днів начальник відділу (той, що з орденом Червоного Прапора) викликав до себе Рафаїла і висловив йому догану за якийсь недогляд, що трапився три місяці тому. До того ж шукалося якоїсь теки з паперами, що її давніше передано товаришеві рахівникові і якої товариш рахівник аніяк не міг собі пригадати, хоч як напружував свою пам'ять. Отже, вийшла подвійна догана. Рафаїл, звузивши межі своєї архангельської свідомості до тісного жаб'ячого виднокругу не дуже мудрої людини, почував себе, мов той каліка, що не може користуватися ногами, які скрізь його носили.

Відходячи, напівголосно сказав сам до себе: "Андрон заварив кашу, а ти, Рафаїле, хлепай!" Але начальник почув ті слова і здивовано подивився йому вслід. Незабаром та фраза обійшла всю канцелярію, дійшла вона й до стола Варвари Митрофанівни, яка зіставила її з фразою аналогічною, яку сама кілька днів тому чула. Баришні зашушукались, позираючи на Рафаїла, та якось раптово урвали, коли той зирнув у їхній бік. Фраза "не всі дома" облетіла столи. Варвара Митрофанівна намагалася знайти в цьому пояснення дивної Рафаїлової поведінки протягом останніх тижнів і навіть у душі пожаліла його. Від того дня всі баришні називали його не інакше, як "Рафалочка".

Все це було б ще нічого, якби справа не мала епілога. Через десять днів слідчий певної установи викликав до себе Рафаїла і почав допитуватися, чи не є він родич

посадженого у Луб'янку контрреволюціонера Рафальського, якому інкримінується державну зраду і змову проти уряду. Коли рахівник якнайрішучіше де заперечив, йому поставлено друге питання: чи не є він братом Казіміра Рафаловіча, заарештованого близько польського кордону й обвинуваченого у шпіонажі на користь Польщі, а як ні, то чим він де доведе і чим може довести, що він справді Андрон Лукич Вертопрах. Рафаїл почав посилатися на те, що його вже від такого-то року добре знають у місті і на службі, що документи у нього в порядку і виставлені органами державної міліції і що, нарешті, коли він сам себе жартома іноді називає Рафаїлом, то це тому, що бабця його по жіночій лінії веде всій родовід від жидівської сім'ї Рафаллерів, члени якої всі були пролетарями і робітниками.

Та це не зовсім задовольнило слідчого. Вийнявши цигарницю з чужою золотою монограмою, він запропонував своєму субесідникові закурити і ввічливо спитав, чи не взяв би він, щоб цілком себе очистити від підозри, агентурну роботу в установі, в якій працює. Рафаїл збентежився, трохи перелякався і, щоб відсрочити відповідь, попросив дати йому кілька тижнів на обдумування. Слідчий радо погодився і відпустив його.

Повернувшись додому, Рафаїл відчув гостру спрагу, яку можна було загасити тільки горілкою. Згадав, як він тиждень тому виміняв сорочку на самогон. Були то концесії, які робилося Вертопрахові, організм якого вперто вимагав того, в чому попередній хазяїн ніколи не відмовляв. Постановив тоді покласти цьому край. Запеклою була боротьба з Вертопрахом, що уночі приходив домагатися своїх прав і сіяв кукіль, який сходив там, де старанно вирощував золоту пшеницю Рафаїл, та глушив її.

Він виробив собі програму дня. Підіймався з ліжка дуже рано, робив гімнастику, обмивався холодною водою, тоді розтирав тіло, аж розливалась по ньому життєдарна теплінь. Це піддержувало в ньому свіжість і бадьорість продовж цілого дня. Після служби купався часто у Дніпрі і часами човном гнав аж на Чорторий, вилежувався проти сонця на піску. Отож тіло його незабаром набрало смагляво-золотавого кольору і почало пашіти здоров'ям. Вертопрахова хвороблива блідота зникла, м'язи напружились, закруглились. Спрагу горілчану душив і нищив у зародку. Поволі навіть починав себе відучувати курити. Метою такого режиму було зробити тіло кріпким, позбавити його всіх поганих звичок і нахилів, що руйнували здоров'я, щоб передати його потім, як прийде слушний момент, колишньому хазяїнові у такому бездоганному стані, щоб воно уможливило йому йти тим шляхом, що веде вгору, словом, щоб Андрон Лукич Вертопрах (так думав Рафаїл, пригадуючи свою розмову з Михаїлом) міг стати не соромом і ганьбою природи, а її великою надією і мав деякі шанси справдити її. Сам Вертопрах напочатку бунтувався проти такого йому накинutoго режиму, вночі він являвся у свою домівку, лютував, сварився, розкошував у похитливих мріях, пиячив і бешкетував, спокушав Рафаїла, як спокушали біси святого Антонія, а вранці Рафаїл вимітав усе те сміття, й оселя духу його, яку він ґрунтовно провітрював, ставала чистою, чепурною, соняшною. У дзеркалі він помітив, що навіть риси обличчя Вертопрахового шляхетнішають. Все рідші й рідші ставали нічні відвідини колишнього хазяїна, і врешті він скорився, змирився, знітився і дозволив себе Рафаїлові вести, куди

той хоче.

Якось увечорі Рафаїл, проходячи повз церкву, почув спів і побачив у ній світло, увійшов і став у сутіні. Урочисто звучали слова священика і голоси у криласі, тьмяно мерехтіли воскові свічки перед золотими образами, і сльози навернулись на очі Рафаїлові, коли він згадав своїх осяйних побратимів, потоки сліпучого світла, в яких вони буяли, спокійні, нерухомі озера, що віддзеркалювали славу Господню, і крила архангелів, що блищали, мов проти сонця шпилі гірські, укриті вічними снігами, і гармонію сфер, що звучали безсмертними громами мелодій. Все це, забуте, приховане під мотлохом буденщини, засяяло, заграло всіма фарбами, променями діамантів і самоцвітів, фанфарами труб архангельських.

Під впливом церковного оточення загаслі спогади ожили, залили душу струмками світла, і Рафаїл навіть заплакав, подумавши, що нещасні люди ніколи того не бачили, але тямлячи про існування іншого світу, знаходять кволий на нього натяк у присмерковому мерехтінні отих свічок, у грезеті золотистих риз та інших реквізитах церковної служби, співами наподоблюючи мелодію просторів. Він зрозумів, як важко людині, ніколи не бачивши краси небесної і слави Господньої, а тільки догадуючись про її існування, крізь темряву торувати ту дорогу, що йде вгору. Він зрозумів, чому за той небезпеками рясний шлях, що складається з ненастанних падінь з кручі і злетів понад хмари, Господь визначив таку високу винагороду, як змога стати вищими від янголів, нагороду, що може припасти бодай чи не одному з мільярдів. Він врешті зрозумів, що плисти в мінливому, бурхливому потоці ставання, самому щохвилини міняючись, складніша річ, аніж, вийшовши довершеним і докінченим з рук Творця, перебувати у стані буття нерухомого, у стані блаженства, заздальгідь тобі приреченого.

На другий ранок шеф зустрів Рафаїла з усмішкою на лиці.

– Ви що ж, друже, до церкви почали ходити, Богу починаєте молитися? Хі-хі-хі!

Як важко людині утриматися на стежці, яку вона собі обрала, і як важко визнатись, яке саме з багатьох розгалужень коротшою дорогою веде до мети, Рафаїлові довелося далішні події наступних днів.

Близько десятої вечора після короткого стуку в кімнату його весело влетіла дівчина літ вісімнадцяти, кинулась йому на шию і розцілувала. Радісно і швидко залопотіла, як важко їй було поночі відшукати його помешкання. Від її дощем промоченого плаща пахло свіжістю, як і від цілої істоти, що пахла молодістю і безжурністю. Побачивши його сконстерноване* обличчя, вона раптом спитала, чи невже він не пізнає Галю, Галю, яку торік зустрів у Межигір'ї, з якою на березі Дніпра під зорями, а потім під полотняним дахом намету провів одну буйну літню ніч. Рафаїл, з пантелику збитий, марно намагався викресати з мозку Вертопрахового той спогад, поспішив запевнити, що аякже, невже таку подію можна забути, тож вона на все життя лишає слід. Він, мовляв, зразу був такий радісно приголомшений, що не знайшовся, що сказати. Тоді вона призналася, що, не маючи в Києві ні родичів, ані знайомих, явилася впросто до нього, сподіваючись, що він не відмовить їй пригостити до завтрішнього дня. Рафаїл безпорадно обвів поглядом кімнату і сказав, що не знає, чи буде їй вигідно, бо ж канапа

така мала, що на ній ледве можна вдвох сипіти; але, зрештою, він може їй ліжко віддати, а сам піти попроситися на нічліг до когось із знайомих. Але вона жваво запротестувала: про це й мови не може бути, щоб він пішов з хати, та ще поночі, коли дощ хлющем ллє, таж і її він під той дощ не вижене. А щодо ліжка, то воно таке широке, розлоге, дерев'яне, старовинної буржуйської фабрикації, що не то двоє, а троє примостяться на ньому. Невже у нього після ночівлі в наметі ще можуть бути якісь вагання!

Рафаїл зрозумів, що разом з долею Вертопраха перейняв на себе деякі його зобов'язання. Що ті зобов'язання були взяті на себе, може, в необачну хвилину, це не важить. Він мусить їх визнати, як, скажімо, новий уряд визнає зобов'язання попереднього уряду щодо позик і складених угод. Та, зрештою, чи не було б злочином вигнати цю дівчину під дощ або лишити її на самоті, коли вона вже кілька днів перед тим раділа, що побачиться з ним? Ставши людиною, треба й по-людському поводитись, а не жити за янгольським уставом. А життя людське ціховане* є тією властивістю, що людині ніяк не можна уникнути провини, за яку потім доводиться розплачуватися і покутувати. Ланцюгом причин і наслідків прикута вона до своєї долі земної.

Ніч, перебута з цією дівчиною, дала Рафаїлові якусь горду самовпевненість, що він тепер справжня стовідсоткова людина, а не випадковий гість з емпіреїв, що завітав на коротку земну гастроль у глуху провінцію загумінкової якоїсь планети.

Аж по двох місяцях дістав він запрошення на розмову від слідчого тієї установи, яка вже раз його викликала. Слідчий, підкресливши, що термін на обдумання був йому навмисне збільшений, поставив Рафаїлові знов питання, чи здецидувався він і чи згоден тепер перебрати оту пропоновану йому агентуру. Рафаїл відповів, що за цей час встиг поінформуватися, що в його установі, державному банку, жодного контрреволюціонера нема, бо всі службовці не раз уже пройшли чистку, що всі вони просіяні і перевірені, за кожного з них він ручиться, а тому нема йому що викривати. На це слідчий відказав, що владу цікавлять не так контрреволюційні вчинки (бо від невсипущого ока жаден із них не укрився), а спосіб думання, настрої серед службовців, так звана "перспективна контрреволюція", бо наближається, мовляв, час небезпеки державної, і про всяк випадок мусять бути еліміновані елементи, які є потенціальними контрреволюціонерами. Рафаїл відрік, що в тих справах нема у нього досвіду і нема до нього хисту. Тоді слідчий, грізно на нього глянувши, показав на товстенну течку, що лежала перед ним, і сказав, що це "Діло Рафаловича", в яке заплутаний є Вертопрах, що він його швидко виведе на чисту воду. Отож хай надумається і викаже спільників організації. До надумання йому знов дається два тижні, але не вдома, а тут, у гостинних мурах цього будинку. Покликаний міліціонер взяв його під свою опіку і повів коридором до камери. Коли відчинив, звідти вдарила в лице хвиля зіпсованого повітря і хаотичного галасу. Рафаїл опинився в приміщенні без столів і стільців. Якись обідранці, що грали на нарах у карти, привітали його радісним виттям "у-у-а-а!", що, певно, нагадувало бойовий клич туарегів. Оглянувши прибульця з ніг до голови, один із грачів мовив:

- Граймо на капелюха!

Хвилин за десять капелюх Рафаїлів помандрував у власність того, що виграв. Другою ставкою був його френч. Третьою чоботи. Рафаїл зрозумів, що потрапив до "блатних", френча ще віддав, але щодо чобіт, то вчинив опір. Тоді його повалили на підлогу, двоє сіли на плечі, третій схопив за руки, а двоє заходилися стягати чоботи, або "знімати колеса", як висловився один із них.

Ще тричі викликав слідчий до себе Рафаїла, але наслідків допити не давали, Рафаїл на нікого не зводив наклепів. Важко було тільки разом з "блатними", що цькували його, заганняли в кут, а раз навіть погралися ним "у м'яча", через усю камеру з рук до рук перекидаючи. Дуже боліло поламане ребро, і кров сочилася з трьох вибитих зубів.

Тут Рафаїл знов мав нагоду впевнитися, що людині ніяк не обминути того, щоб не взяти на себе якусь провину. "Видати" когось, себто звести наклеп на людей невинних, значило взяти на себе важкий гріх, а разом з тим повинність спокутувати його; все це збільшило б загальну кількість мук і зла на землі. Не "видавати" нікого – значило надалі лишатися в цих неможливих умовах життєвих і наражати своє тіло на дальше калічення, а воно ж належало не йому, Рафаїлові, а Вертопрахові, який рано чи пізно з'явиться, і треба буде повернути йому те, що є його власністю. В якому ж стані він, Рафаїл, ту власність поверне?! Він же те тіло пестив, усю погань вимітав з нього, гартував на холоді і на сонці, і ось – на тобі: поверне з вибитими зубами і поламаними ребрами! Чи ж не бере він тим самим несплатний борг супроти Вертопраха! Ані в одному, ані в другому випадку вини ніяк не можна було уникнути. Тут уперше відчув Рафаїл те почуття, що зветься у людей ненавистю і що його не знають янголи. Ненависти до мучителів, що не тільки тіло катують, а й дух хочуть убити. Як уникнути спідлення? Якщо це янголові важко, то оскільки важче воно мусіло бути людині?

Коли слідчий в четвертий раз покликав на допит Рафаїла, той zdecydувався. Відразу зголосив, що хоче скласти "чистосердечне" зізнання. Допитувач зрадів, узяв перо, вмочив його в чорнило і приготувався записувати. Але в нерухомій постаті, з пером ? руці, так і застиг, коли Рафаїл заговорив. Переслухуваний на самому початку ствердив, що він зовсім не є Андрон Лукич Вертопрах, а... архангел Рафаїл. Він змалював красу емпіреїв і славу Господню, свічада-озера, що в них вона відбивається, струми пісень, що широкими ріками обтікають трон Саваофа (тут слідчий олівцем щось занотував у себе в книжечці), побратимів-архангелів, що крилами, мов горні сніги сліпучими, неначе щитами його оточили. Він сказав, що якби знайшов слова, які могли б віддати усе те саяво (а слів таких у людській мові нема), то у нього, слідчого, мозок би луснув, бо не вмістив би у собі того, що виходить за межі уяви людської. Він розказав і про останню розмову з архистратигом Михаїлом, якому коряться незчисленні сонмища воїв небесних, з якими він колись прийде встановити лад справедливий на землі, а далі, як знайшов він на Куренівці майже бездушне тіло Вертопраха, заволодів ним і ось тепер несе всі наслідки, які витікають із того вчинку.

Рафаїл говорив щиро, сльози йому наверталися на очі. Слідчий уважно слухав, іноді посмішка проступала на його устах, а коли Рафаїл скінчив, то запитав, чи не було у

нього якихось особливих друзів серед архангелів, і тоді Рафаїл назвав Гавриїла. Слідчий знову щось занотував у книжечці. Відтак почав швидко писати. Протокол був невеликий, в ньому не згадувалося все те, про що оповідав переслухуваний: він мав тільки підписом ствердити приналежність свою до терористичної, монархістської організації "Союз Архангела Михаїла", яка існувала ще за царату і недобитки якої, готуючи збройне повстання, знов починали гуртуватися докупі. Переслухуваний, незважаючи на протести слідчого, підписався не прізвисьмом Вертопрах, а ім'ям Рафаїл, кажучи, що не сміє своєї провини звалювати на плечі іншому, а відповідає тільки за себе. Після цього його відпустили.

На другий день заарештований був діловод банку Агатангел Гаврилюк. Його, допитуючи, продержали цілих три тижні, але оскільки він мав бездоганне минуле, а саме: свого часу приймав участь у боях проти Врангеля, Петлюри і Денікіна і нічого йому, крім туманного свідчення Вертопрахового, закинути не могли, його випустили. До того ж він уперто заперечував, що нібито був у тісних приятельських стосунках з Вертопрахом, що йменує себе також Рафаїлом. Натомість продовж дальших п'яти тижнів було арештовано всіх Гаврилюків, Гавриленків і навіть росіян Гаврілових, що розкидані були по всьому великому СССР, у Москві, Таганрозі, Батумі, Ростові і т. ін. Серед них був серб Габріловіч, якого розстріляли, бо листувався він з емігрантами-білогвардійцями, що влаштували собі кубельце тепле у Београді. З решти тридцять одного заарештованого двоє теж були розстріляні, троє звільнені, а решта помандрувала до Таймиру, на Колиму і на Печору. Найсумніше було, що заарештований був також отець Саватій, священник тієї церкви, яку відвідував Рафаїл. Інкримінувалось йому, що він під псевдонімом Саваоф очолює монархістську організацію "Союз Архангела Михаїла". Даремно Рафаїл потім інтерпелював у слідчого, доводив йому, що то непорозуміння, що слова його зовсім перекрутили. Слідчий дав йому зрозуміти, що хоч вважає Вертопраха за несповна розуму, але устами блазнів часами глаголає істина. Не важно, що та істина по-чудному переломилася у мозку її глашатая. До того ж йому, Вертопрахові, що вже два роки є кандидатом партії, аніж не личить уступатися за священника. При цій ревеляції Рафаїл аж рота роззявив, занотовуючи собі ще один факт досі не в усіх деталях йому знайомої біографії Вертопраха.

Минуло, між іншим, чимало часу, поки йому в лікарні відремонтували ребро, та ще повставляли зуби. Коли він по всіх тих митарствах знову появився у банку, ніхто із службовців не запитував його, де він стільки часу пропадав. На привітання його ледве відповідали, взагалі уникали розмови з ним, навіть обминали, так наче він був зачумлений, від якого можна було заразитися. Але що поводяться так з усіма, що деякий час були під арештом, боячись контакту з ними, то це. було в порядку речей. Один тільки діловод Гаврилюк підійшов першого ж дня до його стола, показав йому здоровенного кулака і мовив:

- Ще й мене, сучий, син, вплутуєш у свою контру! Дивись, щоб не порухував я тобі ребра!

Через тиждень підійшов до Рафаїла шеф, що, очевидно, через, слідчого був поінформований про його умовний стан (божевілля на релігійному ґрунті), і запитав, чи не поїхав, би він у тритижневу відпустку на Кавказ, щоб підлікувати нерви. Рекомендується Тіберда, що лежить високо в горах і де прохолодне повітря добре впливає на нервову систему. Цю пропозицію товариш рахівник негайно ж і з радістю прийняв.

Опинившись у Тіберді, Рафаїл перші три дні зовсім не сидів у санаторії, а робив прогулянки до далеких водопадів, що в їхніх холодних струмках так приємно було остудити наморене тіло, заглядав у глибокі провалля, по дну яких зміїлися річки, сходив на круті скелі, де росли ялиці, і серед тієї дикої краси почував себе ближче до своєї втраченої: батьківщини, у якій щасливі істоти не зазнають ні болю, ні ненависні, ні наруги, ані жадоби помсти. Не раз порівнював колишню свою архангельську потугу з теперішньою своєю німечю людською. Почував себе самотнім.

Одного дня побачив під кущем над потоком біляву, карооку дівчину, що босими ногами плюскалась у воді, і спинився здивований. Щось вразило його в тому обличчі, яке нагадувало йому херувимів, що уділом їхнім є чиста любов, протилежно серафимам, що кохаються тільки в безсмертній мудрості. Він підійшов і заговорив з нею, і людське кохання вперше торкнулося серця архангелового. Заразом усвідомив, що те кохання міг він спізнати тільки тому, що позичив у людини серце з плоті і крові. Промінь щастя, тим коханням дарований, був тільки кволим відблиском того щастя, що зазнавали янголи в емпіреях, але була в ньому якась солодкість і туга, якої янголи не знають.

– Дивись, – казав він їй – ми тільки гості тут, на землі, але ми істоти іншого світу. Уривки музики, в тому світі чути, ще бринять нам у вухах, і ми шукаємо тих мелодій тут, на землі. Ми шукаємо бодай відблиск, бодай промінь того сяйва, в якому дух наш бував в іншому світі, і часами здається, що ми його знаходимо у водопаді, у хвилі річній, в очах коханої або коханого, і тоді серця наші швидше б'ються. Ми щось пригадуємо, та не можемо пригадати. Тому туга довічна є супутницею нашого життя. Вдивляйся у синю смугу лісів над обрієм – щось кличе тебе туди: то туга. Вдивляйся у блискучу далечінь морську, білими вітрилами метеликовану – щось кличе тебе туди: то туга. Вдивляйся у безмежний простір степів, де сонце заковується у травах високих – щось кличе тебе туди: то туга.

Так говорив закоханий, і слова ті йшли не від розуму Вертопрахового, а від душі Рафаїлової, але були пропущені крізь теплу кров Вертопрахового серця: у Рафаїла, що досі був чистим духом, народжувалася душа.

Незабаром Рафаїл і Ірина почали зустрічатися щодня і до вечора були нерозлучні, але раз його чекала несподіванка: вона не прийшла на умовлене місце, і він її потім побачив із струнким юнаком об руку. Це повторилось на другий і на третій день. Рафаїл відчув тоді тугу, якої ніколи не зазнавав, і пережив перші муки ревнощів-другий доказ, що у Рафаїла народилась душа.

На четвертий день, зустрівшись з Іриною, він почув від неї, що приїхав у гості той

наречений, з яким вона пару років знається. Приїхав, щоб забрати її додому, бо ж завтра кінчається термін її перебування у санаторії. Коли він, всіма силами гамуючи егоїстичне почуття, побажав їй щастя у новому житті, вона раптом кинулась йому до грудей, заридала, сказала, що він розбудив у ній тугу, яка ніколи не згасне, і та туга приведе її до нього в Київ, бо нічого вона проти неї вдіяти не може, та й взагалі нема на неї ліків.

Збентежений, у нещасті своєму безмірно щасливий, він залишився сам добувати останній тиждень своєї відпустки.

Зараз після того прощання хвилева радість так залила його істоту, що душа відчула потребу зробити якесь добро. Зустрів на порозі санаторії одного з одпочивальників, Петра Кравченка, людину дуже нервову, що мала сьогодні якийсь надзвичайно заклопотаний і прибитий вираз. Учасливо спитав, у чому річ. і дізнався, що в Геленджик приїхала його, Кравченкова, дружина на два тільки дні і він прагне її побачити, та не має нараз грошей, щоб поїхати. Рафаїл витяг з кишені триста карбованців і дав йому. У відповідь на збентежену, гарячу подяку сказав, що той робить йому велику радість, не відмовляючись прийняти цей незначний дарунок.

Останні дні були череваті неприємними несподіванками. Насамперед надійшов лист від банкової управи, де від товариша рахівника вимагалось дати підстави щодо витрати 1873 карб. 43 коп. у листопаді минулого року.

- Ну й прислужився Вертопрах! - стиха пробурмотів Рафаїл. - Хто його знає, де ті підстави взяти.

Другий лист від місцевому повідомляв, що у згоді з місцевими партійними органами йому доручається зараз же по повероті перевести антирелігійну кампанію у Звенигородському районі. Тут, мабуть, прислужився слідчий, якому він розказав про своє колишнє перебування в емпіреях, а може, й товариш начальник, якому хтось доложив був, що бачив його у церкві. Отож учинками доводь їм тепер, що за три тижні позбувся тих забобонів і готов еси їх поборювати.

Найприкрішу звістку принесла з останньою поштою газета, в якій була замітка, що перехвилювала всю санаторію. Там повідомлялося про вбивство, що сталося в Геленджику. Ніякий Кравченко приїхав несподівано на відвідини своєї дружини і застав її з любовником. Трьома пострілами поклав їх обох на місці. Мабуть, він заздалегідь був про все повідомлений, і вбивство було переднамірене, бо револьвера купив він уже в дорозі у якогось вірменина. У справу якось загадково замішаний рахівник Держбанку В., що фінансував і подорож, і купівлю револьвера.

Рафаїл був приголомшений: так добре діло, яке він думав зробити, обернулось на зло, і доля поклала на нього значну частину відповідальності за те, що сталося.

Трагічний ланцюг подій закручувався все більше. До того ще оці виправдані документи щодо розтрата. Хитрий Вертопрах тут якось уже дав би собі раду, але не Рафаїл. А тут ще отой парадокс з антирелігійною пропагандою, що її доручається перевести нікому іншому, як одному з архангелів. О, як тепер Рафаїл прагнув повернути своє тіло Вертопрахові! На ніч, лягаючи спати, він себе тішив надією, що дух

його, покинувши плоть, не повернеться до неї, а лишить її старому хазяїнові, що займе свою спустілу домівку. Але ж уранці він, прокинувшись, почував себе Рафаїлом. Був тільки один спосіб повернутися до емпіреїв: це силоміць перетяти шнур життя. Але ж тоді тіло, пошкоджене, не зможе бути домівкою, до якої мав би повернутися дух Вертопраха, щоб виконати до кінця своє земне завдання.

В тривозі і розгублений ліг він до ліжка, перебираючи в пам'яті події свого п'ятимісячного перебування в людській подобі. Мала то бути передостання ніч його перебування в санаторії, і в ту ніч послано йому сновидіння, що ніби налагоджувало телевізійний зв'язок з його колишнім існуванням.

Приснилось йому, що він у великій залі суду, в тій залі багато місць для глядачів і слухачів, але зала порожня. Він один сидить на лаві підсудних, чекаючи приходу судді, і от суддя входить. Одягнений він у білу, як сніг, туніку, що оперезана срібним пасом, а на русявім волоссі його золотий вінець із дубового листа. Він сідає за стіл і кладе перед собою велику теку.

- Рафаїле! - каже він. - Без мого дозволу наважився ти вийти з кола призначеного тобі буття і ступити у швидкий потік ставання, у швидкий потік людських діл химерних і мінливих і взяти на себе непевну долю блукання земного. Невже ти не знав, що, покинувши ясні озера світла і сівши у човен, що несуть його хвилі гірського струменя, не владен ти був уникнути провини і включився у ланцюг причин і наслідків, за короткий час свого земного існування створивши те, що зветься кармою, у якій провина тягне за собою покуту і кару, кару і покуту, які створюють нову провину, що тягне за собою нову покуту і кару, і ланцюгу тому кінця немає. Ти хотів, порушивши коло призначення, допомогти Вертопрахові, але чи не погіршив ти його долю? Чи не доведеться тепер йому перебрати на себе твою карму, щоб дати тобі змогу повернутися у царство світла? І чи захоче він це зробити? Чи зможе дати він собі раду серед тих нових обставин, що ти створив самовільним втручанням у земне життя його?

Рафаїл мовчав.

Тоді суддя сказав:

- Послухаймо, що скажуть свідки! - і розкрив теку.

Рафаїл окинув поглядом порожню залю.

- Варвара Митрофанівна! - пролунало в повітрі.

Рафаїл нікого не бачив, але почув, як совгнувся стілець, як хтось підвівся, і з глибини залі донісся голос Варвари Митрофанівни.

- Я свідчу! Рафаїл позбавив мене мого кохання, з яким я жила у згоді і мирі. В моєму безбарвному канцелярському житті був Вертопрах моїм барвистим канцелярським сонцем. Оманно прибравши постать його, Рафаїл мене відштовхнув, отруїв мою довіру і сон моїх ночей. Рафаїл винний!

- Галя! - вдруге пролунав голос серед глибокої тиші.

Знову почув Рафаїл совгання стільця, і після цього молодий, знайомий голос промовив з другого кінця залі:

- Рафаїл, прибравши постать коханця, що з ним я зустрілася однієї гарячої літньої

ночі, украв у нього мою любов. Під серцем я ношу Рафаїлову дитину, але чи схоче Андрон, повернувшись у своє тіло, признати ту дитину за свою? Я обвинувачую: Рафаїл винний!

Хвилина мовчання, і втретє лунає безпристрасний голос:

- Петро Кравченко!

Кравченко відповідає з іншого кінця порожньої залі:

- Я знав, що моя жінка має приїхати до свого коханця. Я довго роздумував, що мені робити, чи вбити, чи ні. Вже рішив був відсахнутися від цієї справи. Може, ніч одну не переспав би, та й годі. Та зустрівся мені на шляху Рафаїл і запропонував гроші. Жадоба помсти спалахнула в мені. Я поїхав і вбив. Може, Рафаїл хотів добре зробити, але хай буде проклята та година, коли я його зустрів! Без вини Рафаїл винний!

- Отець Саватій! - вчетверте розітнувся голос.

Заговорив отець Саватій:

- Рафаїл не мав на думці нічого злого, але навіщо він пом'янув ім'я Господнє у тому місці, де не належить його згадувати? Чи ж у Письмі не сказано, що не треба метати бісеру, та ще перед кнурами? Ту його помилку я покую у таймирській тундрі!

- Агатангел Гаврилюк! - вп'яте пролунав той самий голос.

І почав говорити Гаврилюк:

- Через необережність і необдуманість Рафаїла потрапив я у в'язницю. Три тижні мучився я, то годин по п'ять під стінкою стоячи, то сидючи ніч у холодній воді, то по три доби не дістаючи їжі. Та не був я винний у жадному злочині і спільників не мав. Але, щоб визволитись від мук, оскаржив невинних і звів на них наклепи. Рафаїлові вони це завдячують.

І почулися голоси:

- Ми, Гаврилюки, Гавриленки, Гаврілови, запроторені на Таймир, за Печору, на Колиму, обвинувачуємо, обвинувачуємо! Рафаїл винний!

- Усі свідки проти тебе! - суворим голосом мовив суддя. - Цього, що я чув, досить, щоб винести засуд. Але послухаймо ще останнього: Ірина!

І ген-ген за невидимою юрбою прозвучав голос:

- Рафаїл збудив у моїй душі тугу, якої я ніколи не знала. Дороговказівною зіркою він світитиме мені на небі життя мого аж до кінця моїх днів. Хай буде благословення ім'я його! Хай буде благословенний спогад про нього!

Суддя всміхнувся, закрив течку і мовив:

- Гаразд! Почекаємо, як справиться з завданням своїм Вертопрах! - і швидким кроком вийшов із залі.

Цілий ранок ходив Рафаїл під враженням сну цього. Він здавав собі справу з того, що поставив Вертопраха перед цілим рядом завдань, що їх розв'язати буде не так легко, коли доведеться йому узгляднити власні зобов'язання і ті, що прийме він у спадок від Рафаїла. Можливо, що він з усім швидше дасть собі раду. Але як же йому, Рафаїлові, до того часу полагодити заплутану банкову справу, як зробити, щоб відчепилися від нього з антирелігійною кампанією, як відкараськатись від нових допитів та анулювати

підписаний ним протокол про участь у монархістській організації "Союз Архангела Михаїла", як полагодити ще плутанішу справу взаємин з Галею і Іриною? Треба виробити плян дій і для цього напружити всі фібри мозкового апарату, що дістався йому у спадок від не дуже морального, не дуже мудрого, може, але хитрого і вивертливого Андрона Лукича.

Над цим роздумуючи, наближався Рафаїл до водопаду, шум якого вже долинав до нього. У глибокій задумі своїй не помітив, що вже кілька хвилин стоїть перед ним, а усвідомивши, звів очі до блискучих полотен, якими спадала вода зі скель, вилискуючи проти сонця так яскраво, що боляче було дивитися, і раптом – здригнувся.

Із-за сліпучих полотен у срібному панцері, у красі понадземній, що перекинулась у раптовий жах, у сяйві такому нестерпучо-ясному, що мозок розривався на частки, виступив і став проти нього з мечем у простягнутій руці – архистратиг Михаїл.

Не витримало земне тіло Рафаїла тієї краси, того жаху і мертво впало на землю, а сам він вийшов з нього, став поруч побратима, залитий сяйвом білих крил своїх, щоб разом з ним навіки повернутися до щасливих озер, що свічадами відбивають славу Господню, до того краю, де нема ні помсти, ні ненависти, ні ревнощів, ані провини і кари за неї, і так завершив круг свого короткого земного скитання, повертаючи тіло Вертопрахові, що мав зорієнтуватися в новій ситуації і розв'язати – невідомо ще, як – складні питання, що за той час назріли.

Липень 1947 р., Льойташ, Тіроль

Примітки

Товій – персонаж книги Товіта (повчальної другоканонічної книги Ветхого Завіту), розділів 4-12 і 14; син Товіта. Батько послав його за боргом до міста Екбатана. Його провідником був ангел Рафаїл, який дорогою влаштував його весілля і допоміг йому зцілити батька від сліпоти.

Здецидуватися – наважитися, вирішити.

Кацетник – арештант.

Сконстернований – вражений.

Ціхований – характерний.